

Тема 3. Ренесанс і зародження подвійної бухгалтерії.

Відкриття Х. Колумбом в 1492 р. Америки означало кінець середньовіччя. Наступив великий новий час. Відносно бухгалтерського обліку воно було, з одного боку, логічним продовженням старих традицій старої Римської імперії, пронесених через середні століття, з іншою – ознаменувалося великою науковою революцією – народженням подвійної (діграфічної) бухгалтерії. Переворот відбувся відразу ж услід за відкриттям Америки (1492 р.). У 1494 р. у Венеції один з кращих, а можливо, кращий математик того часу – Лука Пачолі (1445 – 1517 р.р.) видав книгу «Сума арифметики, геометрії, вчення про пропорції і відносини», в якій, зокрема, виклав правила Л. Пачолі подвійної бухгалтерії («Трактат про рахунки і записи»). І хоча подвійний запис виник раніше, а Пачолі тільки описав його, проте саме публікація книги зробила діграфізм загальним надбанням, великим інструментом числення фінансових результатів. У економічне життя приšli абстрактні категорії, які стало можливо вимірювати різними способами. Пройде багато десятиліть, перш ніж люди зрозуміють все значення того, що відбувся. І лише на початку ХХ в., як би підсумовуючи результати нового часу, який вже ставав старим, німецький філософ і культуролог Освальд Шпенглер (1880 – 1936 рр.) виділить в минулій епосі трьох великих людей, що створили європейську цивілізацію: Колумба, Коперника і Пачолі. Вони змінили мир.

Без бухгалтерії економічний підйом був би неможливий, а бухгалтерія була представлена рахівництвом. Самі рахунки виникли дуже давно. Вони велися в первинному вимірнику, тобто матеріальні цінності – в натуральних одиницях, розрахунки, каса – в грошових. Одне не зводилося до іншого. Результат господарювання виражався приростом багатства, а не непрямими категоріями, такими, як прибуток.

Виникнення подвійної бухгалтерії. І лише введення загального вартісного (грошового) вимірника привело до виникнення подвійної бухгалтерії. Це було пов'язано з тим, що, по-перше, деякі факти господарського життя як би самі по собі відображаються двічі. Продали товари, цінності списуються, гроші оприбутковуються. У простій бухгалтерії спочатку цінності списувалися в натуральному вимірюванні, а гроші оприбутковувалися у вартісному. Але коли і товари почали відображати в обліку у вартісному (грошовому) вимірюванні, бухгалтерія стала майже подвійною. Проте повністю подвійною (діграфічною) вона стала тоді, коли в номенклатуру рахунків простої бухгалтерії ввели рахунки власних засобів, а матеріальні рахунки одержали грошову оцінку, всі факти господарського життя стали відображати двічі.

Ця подія не могла відбутися раніше ХІІІ в. На підтвердження можна виділити мінімум п'ять причин: 1) гроші були дуже рідкісним явищем; 2) психологія рядового рахункового працівника неконструктивна, він пише те, що бачить або в житті, або в документі; 3) прибуток як найважливіша категорія, що обчислюється бухгалтером, не одержала належного визнання,

купець оперував більше споживчими, чим фінансовими категоріями; 4) зі всіх функцій грошей переважала функція засобу платежу, гроші потрібні були в першу чергу, щоб стягати і вносити, а не для вкладення в господарські обороти, отже, облік господарських процесів будувався на натуральній, а не на грошовій основі; 5) багато століть в психології людей переважали не кількісні, а якісні уявлення (сказати, що я живу добре, було набагато важливіше і зрозуміліше, ніж сказати, що я живу на 300 дукатів). Якщо припустити, що до XIII в. такі умови наступили, то виникають наступні можливі відповіді: самі по собі об'єктивні умови зумовили виникнення подвійного запису або технічні удосконалення бухгалтерської процедури привели до якісно нового стрибка.

Вочевидь, мали місце і ті, і інші обставини. Розвиток грошових оборотів в банках і торгівлі з неминучістю приводить до обліку всього майна у вартісному вимірюванні – це була об'єктивна причина. З іншого боку, були і суб'єктивні, в даному випадку процедурні, причини.

Так чи інакше, початкові ідеї римської бухгалтерії дожили до часів пізнього середньовіччя. І принаймні в крупних за тими мірками господарствах велися і журнал, і Головна книга. І ось одного разу, коли все майно стало вимірюватися в грошах, якийсь бухгалтер для контролю розноски в Головній книзі першим ввів раніше нікому не відомі рахунки власних засобів, достатньо довго це був рахунок капіталу.

Як було вже відмічено, безліч фактів господарського життя мала подвійний характер: поступили товари від постачальників (зростання товарів супроводжується зростанням заборгованості постачальникам), продали товари (скорочення товарів супроводжується збільшенням грошей в касі) і т.д. Але були факти односторонні. Наприклад, вкрали товари, дали хабар, лягла корова, згорів будинок – тут був рахунок для запису, але не було до нього що кореспондує рахунки. Ось для таких випадків бухгалтер «століть мороку», або «епохи Відродження», відводив в Головній книзі окремих лист, де фіксував тільки для пам'яті і зручності подальшого контролю розноски такі суми. Ніякого сенсу в зміст цих записів він не вкладав. Це був виключно процедурний прийом, що приводив до логічної необхідності «урівноваження» підсумків дебетових і кредитових оборотів. Вже потім, в кінці XVIII в., для деяких бухгалтерів стало приємною несподіванкою відкриття того, що за подвійним записом приховано певний зміст.

Пошуки цього «змісту» продовжуються й дотепер. В усякому разі гіпноз подвійного запису, трактування подвійної бухгалтерії, як єдино можливої, стали загальноновизнаними. Найхарактернішим слід визнати вислів Зомбарта, який на схилі віку вже не подвійний запис виводив з капіталістичних відносин, а, навпаки, капіталізм з подвійної бухгалтерії. Він бачив в подвійній бухгалтерії чотири істотні риси, що сприяли, на його думку, виникненню і розвитку капіталізму: 1) тільки система рахунків дозволяє розкрити кругообіг капіталу: від рахунку «Капітал» через операційні рахунки і рахунок «Збитки і прибутки» знов до рахунку «Капітал»; 2) облік дозволяє управляти господарськими процесами не

безпосередньо шляхом їх спостереження, а опосередковано, через їх інформаційне віддзеркалення в системі бухгалтерських рахунків; 3) за допомогою плану рахунків можливо організувати господарську діяльність будь-якого підприємства; 4) бухгалтерія дозволяє відокремити домашнє господарство власника від його майна, вкладеного в підприємство. У всіх випадках бухгалтерський облік створює «порядок з хаосу».

Одного разу виникнувши, подвійний запис – це, по іронічному зауваженню І.В. Гете, «найбільший винахід людського розуму», розвивався надалі під впливом обставин господарського життя і по законах внутрішньої логіки.

У своєму розвитку подвійна бухгалтерія пройшла декілька етапів.

1. Подвійним записом стали відображати всі цінності, що знаходяться на обліку даного підприємства.
2. Введення рахунку «Капітал» перетворило статистичну сукупність на чітку єдину інформаційну систему.
3. Реєстрація фактів господарського життя дозволила контролювати правильність розноски даних по рахунках Головної книги. Автоматична тотожність записів по дебету і кредиту указувала, як спочатку думали майже всі, а зараз думає ще багато хто, на правильність зроблених записів.
4. Введення в облік грошей у функції міри вартості розділило облікові об'єкти на натуральні, тільки вимірювані в грошах, і монетарні – власне гроші і їх еквіваленти.
5. Спочатку прибуток або збиток відображалися на рахунку «Капітал». Сальдо цього рахунку або збільшувалося (прибуток), або зменшувалося (збиток). Але до XV в. зміни капіталу стануть відображатися вже не на рахунку «Капітал», а на спеціальному рахунку «Прибутки та збитки».
6. Подвійний запис виник в торгівлі і, можливо, в банках Італії. Тут у неї дві батьківщину: Флоренція і Венеція. Ці два міста-держави дали два варіанти подвійній бухгалтерії. У Флоренції основну увагу приділяли впливу фінансових результатів, у Венеції акцент робили на контролі руху цінностей. Обидва варіанти зробили величезний вплив на подальший розвиток обліку як в різних країнах, так і у всіх галузях народного господарства. Фіналом цієї еволюції було створення національного рахівництва (середина XX в.), в якому подвійний запис був використаний для опису всього народного господарства країни.

Загальне значення виникнення і розвитку подвійної бухгалтерії привело до декількох наслідків: 1) бухгалтери, бажаючи створити умови для автоматичного контролю записів, ввели рахунок власника (чистого майна); потім додали йому економіко-юридичну інтерпретацію і назвали його рахунком «Капітал». Цей рахунок, разом з результатними рахунками, дозволив створити умови для з'ясування прибутку або збитку; 2) подвійний запис поліпшив умови виявлення прибутку; 3) введення єдиного грошового вимірника було найбільшою революцією, бо зведення безлічі предметів і не меншої безлічі валют до єдиного вимірника привело до значно великих умовностей в економічній інформації, чим це було раніше.

Але ця умовність створила можливість для: а) конструювання системи рахунків і б) порівняння і оцінки всієї сукупності цінностей, прав і зобов'язань, що входять в поняття предмету бухгалтерського обліку.

Все це привело до того, що початковий наївний обліковий натуралізм змінився реалізмом. У облік були внесені деякі умовні допущення з тим, щоб його система розкривала характер господарського процесу. І якщо стара парадигма намагалася відтворити факт, то нова реконструювала його.

Відтворити означало описати його в обліку таким, який він був, реконструювати – представити його в обліку таким, яким він мав бути для розуміння господарської діяльності.

Робота Пачолі дала тільки натяк на капіталізацію витрат і на реконструкцію фактів господарського життя. Його загальні заслуги перед бухгалтерським обліком можна звести до шести великих досягнень.

1. Дав перший опис подвійному запису і зробив спробу теоретично описати його сенс.
2. Запропонував персоніфікацію рахунків, тобто пояснив кожен рахунок так, як ніби то він володіє людськими достоїнствами.
3. Описав предмет бухгалтерського обліку як господарську діяльність окремо взятого підприємства.
4. Виклав рахунки як систему, яка утворює план, що дозволяє відобразити будь-який факт господарського життя.
5. Ввів комбінаторне моделювання шляхом переліку всіх теоретично можливих операцій, особливо пов'язаних з покупкою товарів.
6. Припустив, хоч і в неявному вигляді, існування якихось непорушних принципів бухгалтерського обліку.

Стосовно сучасного обліку принципи Пачолі можуть бути охарактеризовані таким чином.

Процедурність. Бухгалтерський облік є строго впорядкованою процедурою послідовної реєстрації фактів господарського життя.

Ясність. Бухгалтерський облік повинен представляти користувачам ясну і зрозумілу їм інформацію. Можна зробити висновок, що поняття ясності відносно і, перш за все, пов'язане з рівнем знання користувачем мови бухгалтерського обліку. І вже в ХХ ст. бухгалтери сперечатимуться про ступінь доступності облікової інформації широким кругам населення.

Нероздільність. Майно підприємства і особисте майно власника підприємства представляють єдиний і нероздільний комплекс. Це означає, що всі цінності, включаючи особисті речі власника і членів його сім'ї, повинні бути включені в систему бухгалтерських записів. Так само і всі витрати і доходи власника і його сім'ї повинні бути відбиті разом з фінансовими результатами підприємства.

Зі всього, про що писав Пачолі, слідує висновок, згідно якому майно завжди має свого господаря. У бухгалтерському обліку показують не майно деякої абстрактної господарюючої одиниці, а майно господарюючого суб'єкта.

Подвійність. Кожен факт господарського життя повинен бути кваліфікований в облікових координатах, осі яких – дебет – кредит. Подвійність у Пачолі не що інше, як наслідок процедурності, подвійний запис тільки її серцевина. Опис подвійної бухгалтерії і є вічною заслугою Пачолі.

У теорії обліку цей принцип представлений у вигляді двох постулатів Пачолі:

- сума дебетових сальдо завжди тотожна сумі кредитових сальдо;
- сума дебетових оборотів завжди тотожна сумі кредитових оборотів.

Ці постулати в XVI сторіччі почали переможний хід по країнах Європи, а потім і по всьому світу.

З моменту виникнення подвійного запису проти нього було висунуто два заперечення. Перше пов'язане з тим, що він створює ілюзію правильності обліку. Не дивлячись на те, що підсумки дебетових і кредитових оборотів зійшлися, одержана тотожність може бути «прикриттям обманів». Друге указує на те, що подвійний запис ігнорує тимчасову складову фактів господарського життя.

Проте ці зауваження не змогли надати серйозної протидії постулатам Пачолі, бо всі бухгалтери згодні в тому, що без подвійного запису немає і не може бути подвійної бухгалтерії. Звідси слідує важливий висновок: подвійність – це тільки розумова звичка, дарована нам Пачолі, і лише звичка, а не якийсь вічний закон природи.

Предмет. Пачолі по суті зводив всі операції до купівлі-продажу. Стосовно торгівлі, якій присвячена книга, це цілком зрозуміло, але його (предмет) можна зрозуміти і ширше. У розвиток цього принципу Пачолі висунув дві вимоги:

- не можна нікого вважати боржником без його відома, навіть якщо це показалося б доцільним;
- не можна не рахувати нікого повіреним, за відомих умов без його згоди.

Подальший розвиток принципів обліку привів до іншого розуміння фінансового результату і рахунку «Товари». Прибуток стали розглядати як різницю між продажною ціною і собівартістю тільки проданих товарів, а не всієї купленої товарної маси.

Відповідність. Витрати, понесені підприємством, співвідносяться за часом з доходами їм одержаними. Пачолі не проголошував цього положення, але мимоволі передбачав. Під витратами, як ми бачили, він розумів грошові виплати. Сюди перш за все слід віднести витрати, пов'язані з покупкою товарів, і витрати, які могли бути віднесені до цих товарів. Наприклад, якщо завозили імбир і за нього платили N цехінів, то цей тариф включали у вартість товарів, але якщо везли відразу і імбир, і перець, то виникали труднощі. Швидше за все, бухгалтер в цьому випадку весь тариф відносив або до вартості найбільшої партії, або ділив між двома найменуваннями товарів, або відмовлявся капіталізувати і списував його на поточні витрати (витрати звернення).

Що стосується витрат, пов'язаних з придбанням нерухомості, то вони капіталізувалися повністю, вартість їх ремонту часто збільшувала величину капіталізованих в основні засоби витрат. Від цього виникла парадоксальна ситуація: чим старіший та більш зношений предмет, тим вище його вартість. Амортизація не застосовувалася і вся капіталізована вартість об'єкту ставала витратою тільки у момент списання його в збитки.

Звідси і дохід ставав доходом тільки тоді, коли фірма одержувала гроші. Надходження могли братися до уваги як майбутні доходи, але фактично доходами вони не вважалися. Так, якщо купець одержував товари, то до уваги бралися тільки витрати, тобто скільки сплачено. І хоча Пачолі пропонував у ряді випадків вводити продажні ціни, що включають потенційний прибуток, цей прибуток ставав актуальним тільки після його отримання.

Відносність. Дані бухгалтерського обліку представляють тільки відносну, але не абсолютну цінність. Ця вимога проходить червоною ниткою через весь Трактат. Іноді навіть здається, що автора не турбують підсумки і узагальнення. Його значно більше займає реєстрація фактів господарського життя, чим отримання інформації про їх сукупність. Мабуть, тільки два рахунки, з погляду Пачолі, володіють достатньою репрезентативністю: «Каса» і «Капітал». Пачолі не без смутку пише і попереджає: «для купця ніщо ніколи дуже не ясне».

Дебітори завжди умовні, бо дуже часто важко буває вирішити: заплатять вони борги чи ні. Але робота з дебіторами і вічне вибивання з них грошей в ті часи, можливо, були основним завданням бухгалтера. «Торговець на положенні дрібного капіталіста, – писав Ф. Бродель, – жив між тими, хто йому винен гроші, і тим, кому він винен. Це така рівновага, весь час на краю краху». Умовність дебіторської заборгованості завжди могла обернутися умовністю кредиторської, за неплатежами дебіторів завжди маячив крах власника і збитки його кредиторів.

З часом ідеї відносності і, у зв'язку з ними, принцип значущості бухгалтерських даних зазнав істотну еволюцію. Спочатку домінували ідеї абсолютної бухгалтерської точності. Бухгалтер рахує все до копійки, і те, що він робить повинно бути абсолютно точним. Ця ідея знаходилася із самого початку в суперечності з тим, що писав Пачолі. На щастя, у середині ХХ в. стало ясно, що прав Пачолі, а не ті, хто, називаючи себе його учнями, «виправляли» батька бухгалтерії. І тоді народилося сучасне розуміння цього догмата – істотним можна рахувати тільки те число, величина якого може вплинути на ухвалення управлінських рішень. Весь сенс трактату говорить про те, що Пачолі це відчував інтуїтивно.

Етика. Бухгалтером може бути тільки абсолютно чесна людина. А таким звичайно буває, як рахував Пачолі, тільки віруючий християнин.

Господь як би стає співучасником всієї господарської діяльності, це не страшний Бог Саваоф, що караючий і підтримує нещасну людину, а партнер, який повинен бути дуже надійним. Підприємець не просто молиться на нього, він як би укладає з ним договір. Пачолі не випадково приводить

евангельський вірш: «Спершу шукайте царство Боже, а інше вам відплатиться, бо ваш Батько в небесах сам відає, в чому потреба ваша», тобто спочатку знайди могутнього партнера, а потім уклади з ним договір, подібний договору про спільну діяльність. Бог допоможе тобі в твоїх справах, а ти допоможеш Богу і матеріально, і духовно, «подаєння не зменшує багатства, а меса не віднімає часу».

Так Бог входить в бухгалтерський облік, а подвійний запис (дебет і кредит) перетворюється на символ відносин між купцем – земний партнер і Господом – партнер небесний.

Таким чином, ми можемо відзначити, що до кінця XV ст. у суспільстві було присутнє два відношення до Бога: старе, засноване на «вертикалі» – панування і підпорядкування, і нове, таке, що припускає «горизонталь» – «даю для того, щоб Бог дав». Звідси і два джерела сучасної бухгалтерії: держава, її організації і їх контроль в суспільстві; торговий капітал, що представляє бухгалтерію, засновану на договорі. Друге джерело виявилось істотно сильніше за перше.

Перш за все, це втілилося в ідею комерційної таємниці. Вона – пряме слідство інтимності відносин кожної ділової людини з Богом, бо комерційна таємниця це майже те ж саме, що і таємниця сповіді.

Помилки, які неминучі в кожній роботі, – це гріхи бухгалтера (на старовинній мові – погрішності). Якщо бухгалтер помилки виправляє, то начальник відпускає йому гріхи. Звідси витікає ще дуже важливий висновок: те, що ми називаємо помилкою – гріхом, – це слідство мислення бухгалтерів. Професія бухгалтерів формує етичні вимоги, яким слідує всі її представники. Професійна мораль вимагає, щоб бухгалтер завжди сповідав велике кредо своєї професії – достовірний і добросовісний погляд. Це означає, що для бухгалтера немає вище закону, чим його совість і принципи, які лежать в основі його професії.

Аналіз подвійного запису не буде повним, якщо ми не відзначимо причини виникнення терміну «подвійний запис». Він виник пізніше за метод обліку, який він описує. У першій книзі з подвійної бухгалтерії Луки Пачолі (1494) словосполучення «подвійний запис» відсутній! Вперше воно згадується в працях Д.А. Тальенте (1525 р.), але загального поширення набуває завдяки Піетро Паоло Шкір (1755 р.). Назву було пов'язано, можливо, з тим, що в обліку використовуються: 1) два види записів – хронологічний і систематичний; 2) два рівні реєстрації – аналітичний і синтетичний облік; 3) дві групи рахунків – матеріальні (товари, каса, основні засоби і т.д.) і особисті (дебітори, кредитори і т.п.); 4) два рівноправні розрізи (дебет і кредит) в кожному рахунку; 5) двічі в рівній сумі реєструється кожен факт господарського життя; 6) два паралельні облікові цикли – ліва частина показує стан майна за мінусом кредиторської заборгованості, права – наявність власних засобів; 7) дві крапки у кожного інформаційного потоку – вхід і вихід; 8) дві особи завжди беруть участь у факті господарського життя – одна віддає, інша одержує; 9) двічі виконується будь-яка бухгалтерська робота – спочатку реєструються факти господарського життя, а потім

неодмінно перевіряється правильність виконаної роботи (розноска по рахунках); 10) двічі може фіксуватися один і той же запис: один раз як намічена (планова) величина, другий раз – як облікова (фактична).

Не дивлячись на різні трактування причин виникнення і назви подвійної бухгалтерії, вона при всіх обставинах формує три неодмінні елементи методу: баланс, рахунки і подвійний запис. Вони створюють ілюзію гармонії, адже дебет завжди повинен сходитися з кредитом, актив завжди буде рівний пасиву. Так вимагає бухгалтерія. Але в житті не завжди так. Бухгалтерія, певним чином, одурює свідомість, але цей обман, або самообман, необхідний, оскільки дозволяє нам спрощувати дійсність, створюючи передумови для управління нею. Історія подвійної бухгалтерії – це історія її живого прояву в господарському середовищі, що змінюється. Ідея подвійної бухгалтерії – це засіб пізнання, що володіє творчою силою, вона створювала і продовжує створювати умови для управління господарськими процесами і одночасно для свого самовдосконалення.